

El capitalisme agrari a través de la renda en una agricultura orgànica. Les estratègies d'un ministre a finals del segle XIX a l'Aragó¹

per Alberto Sabio Alcutén

Professor d'història contemporània de la Universitat de Saragossa

1. *Introducció*

Quan no disposem d'una comptabilitat d'«empresa», bona part del moviment de la renda se'ns escapa. L'inconvenient no és menyspreable: en alguns gràfics publicats, els moviments bruscos a l'alça o a la baixa tradueixen únicament el pas d'uns pagaments en gra a uns pagaments en diner deflactats per l'historiador. Tenen tots els números per ser purament ficticis, sobretot un cop sabudes les incerteses que envolten el fet d'emprar un reductor tan sensible com ho és el preu del gra, encara que sigui atenuat per l'ús de mitjanes mòbils.

La utilització de comptabilitats privades permet així mateix solucionar una segona dificultat: la naturalesa composta de molts ingressos, el pes dels quals no és gaire fàcil de quantificar (drets sobre molins, sobre aigües, tales de fusta, prestacions suplementàries en serveis...). Entre les sèries fabricades, fins i tot en les més contínues i segures, persisteixen separacions difícils de concretar si no es reflecteixen en aquests registres comptables particulars. Per exemple, és probable que els arrendaments fixos més baixos es modifiquessin lleugerament pel lliurament de vi o d'altres aliments. A més, les comptabilitats privades també ajuden a superar dificultats «ordinàries», com el coneixement de l'estructura de les explotacions —no en totes s'exigia el mateix nivell de renda— i les seves eventuals modificacions.

Malgrat el que s'ha dit sobre l'evolució del moviment de la renda, el que aquí pretenem és veure la renda de la terra, més que com un indicador econòmic, com un indicador social que tradueixi la capacitat de negociació entre els interessos contradictoris d'un propietari i d'un arrendatari, el resultat de la qual depenia de la relació de forces entre ambdós contraents. Als paràmetres purament econòmics s'hi afegirien paràmetres socials que modifiquen i flexibilitzen, quan no contrarien, la tendència del moviment global de la renda. No obstant això, abans d'entrar en profunditat en aquestes qüestions caldrà presentar la documentació analitzada.

1. Traducció de Marta Jové.

Vull agrair la col·laboració i els comentaris de Carlos Forcadell, Domingo Gallego i Ramón Villares, però, per descomptat, els possibles errors són només responsabilitat meua.

Direcció per a correspondència: Departamento de Historia Moderna y Contemporánea, Universidad de Zaragoza, Pedro Cerbuna, 12, 50009 Zaragoza. E-mail: asabio@posta.unizar.es.

Al llarg de l'article ens servim de la comptabilitat conservada per a les finques de Tomás Castellano, hisendat aragonès i ministre durant la darrera dècada del segle XIX; ens valem així mateix de la correspondència entre l'administrador i el propietari, de les memòries anuals que aquest va redactar i dels contractes d'arrendament en terres de l'heretat. Hem utilitzat també força documents cadastrals i notariais per reconstruir la implantació territorial d'aquestes propietats i les seves formes de gestió.

Des del nostre punt de vista, col·locar la renda com a eix vertebral que tensi tota l'argumentació en investigacions de tall microanalític pot posar en dubte, entre d'altres coses, la idea d'immobilisme en l'agricultura aragonesa,² prou qüestionada ja d'altra banda, però sobretot pretén contribuir a desmitificar alguns tòpics a l'entorn del desenvolupament del capitalisme agrari, les formes de tinença, la seva funcionalitat i la seva capacitat per a impulsar el creixement. El secret, ens sembla, rau en el fet d'enfilar els resultats de la nostra microanàlisi amb els indicadors macroeconòmics i assajar de reinterpretar a partir d'aquí reptes historiogràfics d'entitat; en combinar el particular amb el general en un camí d'anada i tornada per confirmar o qüestionar hipòtesis crucials en història agrària.

Tot i dependre de la disponibilitat de les fonts, el període 1892-98 sembla adequat per a estudiar la gestió de l'explotació perquè, com afirma Tomás Castellano, el principal protagonista d'aquesta història, «*el año que acaba de finar (1892-93) es, pues, uno de tantos, que no se señalan ni por su prosperidad ni por su decadencia*». Ens trobem en un moment en què la caiguda més forta dels preus ja ha passat i la recuperació del mercat pel que fa a la seva anterior depreciació es perfila tímidament, però amb una certa claredat. És, alhora, una etapa de notable protagonisme públic del ministre, afavorit per la seva condició de gran propietari.

Tomás Castellano Villarroja va ser diputat a Corts des del 1876 en diverses legislatures, Caballero de la Gran Cruz d'Isabel la Catòlica i ministre de la Corona amb les carteres d'Ultramar (1895, amb Cánovas) i d'Hisenda (1904, amb Silvela) durant la regència de Maria Cristina i els primers anys del regnat d'Alfons XIII. També va ocupar els càrrecs de governador del Banc d'Espanya i cap del Partit Conservador a Saragossa. La carrera política de Castellano es va emparar, en bona mesura, en la seva condició de gran propietari rústic, de bon coneixedor dels mercats del blat i de perfecte controlador del seus sistemes de transformació.

2. El treball que va innovar el tractament de les comptabilitats agràries privades i serveix com a model per a agrupar les partides de despeses i ingressos és el de R. GARRABOU, E. SAGUER i P. SALA, «Formas de gestión y evolución de la renta a partir del análisis de contabilidads privadas: los patrimonios del Marqués de Sentmenat en el Vallés y en Urgell (1820-1917)», *Noticiario de Historia Agraria* 5, 1993. Els indicadors macroeconòmics de l'agricultura aragonesa entre 1850 i 1930 podeu veure'ls a V. PINILLA, *Entre la inercia y el cambio. El sector agrario aragonés (1850-1935)*, Madrid, MAPA, 1995.

2. Una descripció de les finques

A la zona central de la província d'Osca, on les pluges són més abundants que a la terra baixa i on les collites de blat i d'ordi eren relativament bones, hi havia grans deveses fitades i de propietat particular, conegudes pels paisans amb el nom de «castillos» o «*pardinas*», les pastures i conreus dels quals se solien arrendar. Es tractava de vedats rodons destinats a l'aprofitament de pastures i conreus de cereals pel sistema d'any sí any no («*año y vez*»). Les pardines dedicades exclusivament a l'aprofitament de pastures i de llenya tenien com a única construcció alguna paridora pel ramat i un cobert contigu com a caseta per als pastors; en les dedicades al conreu les construccions eren més variades, fins al punt que de vegades hi podem trobar superbs edificis de construcció antiga.

Tomás Castellano en va comprar setze d'aquestes finques —les que es descriuen a continuació— al comte de Parcent. Les adquisicions es van dur a terme mitjançant un pacte de retre i, en caducar aquest, es van convertir ja en «*á todo trance*» i es van fer constar en el Registre de la Propietat d'Osca. Les finques que són objecte de la nostra anàlisi són les següents:³

QUADRE 1

Extensió i valoració de les finques del ministre Tomás Castellano a Osca, 1900

<i>Municipio</i>	<i>Finca</i>	<i>ha</i>	<i>Valor (ptes.)</i>
Gurrea	Paridera Baja	792	50.473
	Paridera Alta	467	24.883
	La Cruz	329	21.527
	Pardina de Violada	343	53.482
	Romerosa del Sotón	223	20.444
	D. Tomás	343	16.863
	La Barca i Pallarón	400	56.216
	Lentiscar	400	21.026
	Romerosa del Gállego	375	20.000
	Fàbrica de Farines	(94 m ²)	50.000
Alcalá	Castillo de Tormos	347	111.337
	Astón, La Pila i Castellazos	1.122	114.545
	Los Agudos	704	65.055
	Atalaya de Tormos	767	59.057

3. Per a una descripció més detallada de les característiques físiques de les finques i de l'evolució en el temps d'aquest patrimoni vegeu A. SABIO, *Relaciones de propiedad, mercados agrarios y poder local en la sociedad rural aragonesa: la agricultura cerealista de Cinco Villas (1850-1930)*, tesi doctoral llegida al Departament d'Història Moderna i Contemporània, Universitat de Saragossa, 1995.

<i>Municipi</i>	<i>Finca</i>	<i>ha</i>	<i>Valor (ptes.)</i>
Ortilla	Castillo de Albored	1.097	164.412
Loarre	Castillo de Artasona	1.488	194.421
TOTAL		9.197	1.043.740

Font: Protocols notariais, *Escritura de partición de bienes de los herederos de Tomás Castellano*. Probablement les finques han estat infravalorades en aquesta escriptura, ja que Hisenda estimava, a partir de les declaracions de finques rústiques efectuades per Tomás Castellano el 1879, que només el valor en venda del patrimoni que posseïa a Alcalá arribava a les 700.200 pessetes de l'època (amb un valor en renda anual de 21.006 ptes.). I això, tenint en compte que el 1879 solament estaven conreades, entre les més de 3.000 hectàrees de mont i erm que tenia a Alcalá i Ortilla, 85 ha de cereal de regadiu i 97 ha de cereal d'any sí any no. El 1909 el terreny que es cultivava havia augmentat de manera considerable. Vegeu AHP, Huesca, Secc. Hacienda, caixa 929.

Després de l'any 1910 es van ampliar les rompudes, afavorides per l'adopció d'adobs minerals. El cereal es va anar estenent progressivament a molts terrenys que abans s'havien destinat a pastures. Presumiblement, aquests increments de producció cerealista foren seguits de prop per una renda alcista. És més, en les vendes que van realitzar els hereus de Castellano van capitalitzar una renda en el preu de venda que, a començaments del segle xx, es trobava a l'alça. D'altra banda, no és aquest el lloc més adequat per aprofundir en el procés de transició d'aquestes empreses familiars cap a un capitalisme més avançat, amb l'emergència d'una nova classe de gestors que tendien a separar-se dels propietaris i dels accionistes, però és un tema verge en la història més recent d'Aragó. Amb altres paraules, s'hauria de fer un esforç per no perdre la pista d'aquests grans patrimonis familiars després de la guerra civil i, sobretot, durant la dècada del 1960.

3. *Puixança de la renda i negociació d'arrendaments*

Podem dir ben bé que Tomás Castellano i la seva família vivien «de rendes» a les seves possessions de la província d'Osca, ja que la forma de treure profit de les seves finques va ser l'arrendament. El ministre va optar per un model de tinença caracteritzat per una separació gairebé total entre propietat i explotació a través d'arrendaments curts, tot i que podien ser hereditaris. En una època en què la terra ho era tot —o quasi tot—, l'instrument i el signe de la condició econòmica, les clàusules d'un contracte no eren casuals, ja que condicionaven molt fort l'estructura social, les relacions economicojurídiques entre les classes i les diferents maneres de viure en el medi rural. Els cànons del contracte es convertien així en el punt neuràlgic d'una trobada entre el mercat de preus agrícoles, els preus de la terra i el mercat social de mà d'obra. Una qüestió central, per tant, és abordar els diferents tipus d'arrendament i la manera de formalitzar-ne els contractes.

La documentació ens transmet una imatge d'escasses dificultats per l'arrendament de terres: el ministre troba arrendataris fàcilment, pensa assossegadament la manera de rendibilitzar les seves finques i calcula amb precisió el moment més

oportú per apujar les rendes. Les raons d'aquesta relativa comoditat per a l'arrendament són diferents segons si fem referència a les pastures o a les terres de conreu. Pel que fa a les primeres, una de les preocupacions constants raia en el fet de buscar arrendataris solvents, preferiblement coneguts, per estalviar-se qualsevol risc d'impagat.

«La persistente sequía que se dejó sentir durante el expresado año tuvo que influir considerablemente tanto en los pastos como en los cultivos, no obstante lo cual los cobros se han efectuado con una precisión y regularidad que denota la normalidad en la administración y en el buen personal de colonos y herbajantes que los tienen arrendados.»⁴

Alguns arrendataris de pastures formalitzaren diversos contractes seguits, segons es desprèn de la comparació efectuada entre 1892, 1894 i 1898, i van gaudir de més estabilitat que els colons de terres de conreu. Aquesta estabilitat s'explica no solament perquè pagaven puntualment les seves rendes sinó també perquè degueren tenir més capacitat negociadora. Quan una d'aquestes grans deveses de pastura estava lliure, els eventuais arrendataris no abundaven i la llibertat de maniobra del propietari es reduïa de manera ostensible. Fins i tot alguns d'aquests grans arrendataris van acabar accedint directament a les pastures mitjançant la compra, la qual cosa dóna una idea de la folgança de les seves finances. De fet, si caracteritzem els arrendataris emprant la contribució territorial que pagaven, es pot observar com molts d'ells eren grans ramaders pirinencs i de les terres altes, que empraven aquests espais com a pastures d'hivernada, és a dir, es tractava de gent que havia trobat en el bestiar transhumant l'origen de la seves fortunes locals.

Els grans arrendataris d'aquestes possessions tenien poc a veure, per tant, amb el petit render. Només uns quants ramaders, majoritàriament pirinencs, entraven en aquestes deveses a la dècada de 1890 amb 7.550 ovelles, 6.271 xais, 5.340 «vacivos», 645 cabres, 59 eugues i 190 mulars.

QUADRE 2

Arrendaments de pastures a les finques dels hereus de Tomás Castellano, 1893. Arrendaments en metàl·lic

<i>Finca</i>	<i>Arrendatari</i>	<i>Caracterització</i>	<i>Durada</i>	<i>Preu</i> <i>(ptes./any)</i>
Pastures d'Artasona	Vicente Borderías	Ramader pirinenc	4 anys	7.125
Pastures d'Albored	Pascual Baines	Gran ramader (Aínsa)	2 anys	7.750
Pastures d'Astón-Lapila	Ramón Izuel	Gran ramader (Ansó)	4 anys	7.500
Pastures Atalaya de Tormos	Pedro M. Escartín	Gran ramader (Ansó)	3 anys	3.375
Pastures Tormos	Hermenejildo Ornat	Gran ramader (Jaca)	4 anys	3.750
Pastures Lentiscar-Lacruz	Mariano Mendiara	Gran ramader (Navarra)	1 any	2.500

4. Arxiu familiar Salas-Castellano, Contabilidad agraria, carpeta 3, *Memorial anual de 1893 redactada por Tomás Castellano*.

<i>Finca</i>	<i>Arrendatari</i>	<i>Caracterització</i>	<i>Durada</i>	<i>Preu (ptes./any)</i>
Pastures Pardina Violada	Francisco del Val	?	1 any	4.125
Pastures Labarca	Ramón Izuel	Gran ramader (Ansó)	1 any	1.250
Pastures Pallarón i D. Tomás	Vda. Nicolás Rivas	+ 2.000 rs.	1 any	1.375
Pastures Romerosa	Vda. Nicolás Rivas	+ 2.000 rs.	2 anys	2.687
Molí fariner	Martín Querol	Propietari (Ejea)	2 anys	2.562
Bassa d'Albored	Antonio Crespo	900 rs.	1 any	180
Fems Lentiscar	Manuel Aso	+ 3.000 rs.	3 anys	180
Fems Labarca	Ramón Augusto	Propietari (Luna)	1 any	140
Fems San Pedro	Miguel Luna	+ 2.000 rs.	2 anys	260
Fems Albored	Antonio Castro	?	2 anys	325
Fems Agudos (meitat)	José Mincholet	+ 1.000 rs.	8 anys	60
Fems La Violada	Miguel Pérez	+ 1.000 rs.	1 any	225
Fems Artasona (meitat)	Vicente Gállego	514 rs.	Admin. (Ayerbe)	125
TOTAL			45.495	

* Hem emprat el líquid imposable total, suma de rústica, urbana i pecuària, que apareix als *amillaramientos* de les dècades centrals del segle XIX i a les declaracions de finques rústiques de 1879. Quan no s'indica el contrari, es tracta de veïns de Gurrea, Alcalá o Loarre. Hem de tenir en compte que el líquid imposable mitjà de cada veí a Gurrea a mitjan segle XIX, si exceptuem del càlcul el comte de Parcent perquè no distorsioni els resultats, a penes arribava als 600 rs.

Font: Arxiu familiar Salas-Castellano. Contabilidad agraria, 1983. Carpeta 3.

Tomás Castellano cobrava en diners els arrendaments de pastures que veiem en el quadre, «*por transferencia bancaria a una casa de Zaragoza*». La breu durada dels contractes li permetia actualitzar sovint les rendes. Els seus ingressos en metàl·lic quedaven garantits, doncs, per uns arrendataris força solvents als quals, probablement, no havia de collar tant amb la pressió rendista. De totes maneres, la renda per unitat de superfície variava segons es tractés de grans o de petits arrendaments, normalment en benefici de les possibilitats d'acumulació dels primers.

Pel que fa a les terres de conreu, Castellano va optar per la percepció de rendes en espècie i per estimular la competència entre arrendataris modestos per accedir a la terra. Les rendes en espècie li permetien transformar el blat —que per als altres era gairebé d'autoconsum— en mercaderia. El comerç del blat fou una de les seves fonts principals de benefici, per la qual cosa va procurar reservar-se gran part de la collita emparant-se en prescripcions d'ús locals.

El ministre va aconseguir d'imposar contractes que el situaven en una posició molt favorable per renegociar alces cada 4-6 anys («*por San Miguel o San Andrés de tal año*») i augmentar la quota de participació en el producte obtingut. D'altra banda, la breu durada del contracte li permetia recaptar almenys una part dels increments de productivitat imputables a les millores o a les inversions efectuades pels arrendataris. L'opció que ell considerava més productiva era cedir les finques en arrendament, però sense abandonar cap mena de responsabilitat en la direcció de les explotacions, tal com ho evidència la seva detallada comptabilitat i la seva memòria anual. A la memòria s'hi detecta una forta competència per la terra de

QUADRE 3

Arrendament de terres de conreu a les finques de Tomás Castellano, 1893.
Arrendaments en gra i prototipus d'arrendataris

<i>Finca</i>	<i>Caracterització</i>	<i>Durada</i>	<i>Pagament per any (cahices)</i>
Conreu Artasona	Petit propietari	4 anys	112
Conreu Puypullin	Ínfim propietari	6 anys	44
Conreu Cara-Cierzo	Petit propietari	6 anys	11,4
Conreu Agudos	Petit propietari	9 anys	60
Conreu Astón	Petit propietari	4 anys	35
Conreu Tornos	Mitjà propietari	6 anys	112
Conreu Albored	No propietari	4 anys	52
Cànon de reg	Gurreea	50,4	
Cànon de rompuda i vinyes	Gurreea	38,8	
TOTAL CAHICES			516

Font: Arxiu familiar Salas-Castellano. Contabilidad agraria, 1893. Carpeta 3.

conreu arrendable. L'argument no és pas nou, tot i que ha estat més esmentat que no pas demostrat. Un bon exemple de l'anomenada «inflexibilitat» en la demanda d'arrendaments el podríem trobar en les terres de conreu —però no en les pastures— que pertanyien a Tomás Castellano: la feblesa econòmica de moltes famílies de colons i l'amenaça permanent d'inseguretat els devia abocar a signar contractes onerosos; tot valia si s'aconseguia d'anivellar el pressupost domèstic, encara que l'anivellament es produís a costa d'una indubtable autoexplotació. El cas era evitar la proletarització absoluta, el jornalier pur, el dependre d'un jornal baix i insegur. La manca d'autonomia de les hisendes familiars camperoles era l'origen d'aquesta necessitat de plegar-se davant normes contractuals i nivells retributius gens gratificants. Això explica també el fet que Castellano optés per arrendar les terres de conreu en petits lots pels quals podien licitar nombrosos colons; i encara més, lots que la falta d'alternatives més viables els obligava a prendre sense estar gairebé en disposició de maniobrar davant les imposicions del propietari. Al capdavant, tenir accés a un d'aquests arrendaments assegurava quasi sempre uns aliments mínims, una teulada i, en anys bons, fins i tot la possibilitat de vendre alguna cosa de la collita. Segurament Chayanov els hagués inclòs entre els seus «arrendaments de fam», tot i que alguns colons van tenir l'oportunitat d'escapar-se d'aquest cercle d'autoexplotació i van accedir a arrendaments més folgats que forçats.

Aquests contractes curts van provocar una gran mobilitat en l'ocupació de la terra arrendable. En altres paraules, Castellano s'aprofità del fet que la demanda de terres no decaigués, fins i tot en plena crisi agrària finisecular, entre els segments de població més acabada. La resta, el descens dels preus agraris, l'incomodava només moderadament, ja que l'havia carregat en d'altres esquenes:

«Los contratos nuevos se han hecho a iguales precios que los anteriores, y algunos de ellos con ventaja en alza; pero lo más expresivo de estos indicios está en la mayor facilidad y prontitud que se ha obtenido para la celebración de los actuales contratos, y el que en esta fecha se encuentra todo arrendado.»⁵

L'any següent havia de renovar els arrendaments de gairebé totes les seves finques. Es planteja com ho farà i arriba a la conclusió que han de ser arrendades «a corto plazo, escalonados y caso por caso», en un intent d'aplegar la major quantitat possible de renda sense assumir els riscos de l'explotació directa. Negocia individualitzadament parcel·la per parcel·la:

«Se ha tendido constantemente á escalar la terminación de los contratos para facilitar la formación de los nuevos, pero las instrucciones dadas al Administrador de arrendar por un año tan solo aquellos en que no se obtienen precios satisfactorios ha hecho, que coincidiendo en el presente todos los contratos anuales, con el vencimiento de arriendo anteriores, se aglomeren para arrendar de vez más fincas de las que convienen y fueran de desear.»

La posició de domini del propietari que podia rebutjar diversos colons abans de pactar amb un quedava palesa en una societat en què no abundaven altres possibles fonts de benefici i moltíssims petits propietaris necessitaven aquests predis per a sobreviure o per no sucumbir a la usura. No hem d'oblidar que el patrimoni dels hereus de Tomás Castellano es trobava en una zona amb una estructura de la propietat caracteritzada per la multiplicació de petits i ínfims llauradors i amb poques sortides alternatives.⁶

No és que la depressió agrària finisecular passés desapercebuda per al ministre, però la competència entre arrendataris i jornalers per sol·licitar terres de conreu i tenir així ocupació, va poder esmorteir els efectes de la crisi sobre les rendes de D. Tomás. I és que aquesta àmplia capa social de camperols, amb tan poc pes en la riquesa tributària, necessitava recórrer a l'arrendament de finques per tal de cobrir necessitats familiars, i encara més quan gran part de les terres dels termes municipals pertanyien al comte de Parcent o als hereus de Tomás Castellano. Ens trobem davant un exemple clar de com la crisi agroramadera del final del segle va incidir de manera diferent en cada patrimoni, segons les seves condicions específiques i les seves orientacions productives. La crisi del final del segle va colpejar les explotacions, però no es va produir un «esfondrament social» del nostre terratinent, per emprar les paraules de R. Robledo.

El propietari gosa diagnosticar les raons de la crisi sense transmetre cap sensació de desconcert, tot i que en un primer moment la sorpresa per la magnitud del descens de preus degué ser considerable:

5. Arxiu familiar Salas-Castellano, *Memoria anual de 1893...*

6. Vegeu l'anàlisi de l'estructura de la propietat en aquestes terres de l'Alt Aragó, amb un enorme percentatge d'ínfims i petits contribuents, i més en concret als pobles on radicaven les finques de Tomás Castellano, a A. SABIO, *Relaciones de propiedad...*

«La baja en los productos de las fincas arranca de más atrás y no es ocasionada por los excesos de gastos, sino por la depreciación constante de la riqueza (...) el precio del trigo con una baja sobre los precios antes corrientes de cerca de un 28 %; los aprovechamientos reducidos a la quinta parte de lo que entonces eran; son causas bastante evidentes á justificar la considerable disminución de unas rentas tan sólidas como son las que producen estas fincas.»

La bona qualitat de les terres va poder influir en el fet que les davallades de renda no fossin tan pronunciades, però les raons fonamentals s'han de buscar en una altra banda.

La diversificació d'ingressos li va permetre esquivar, almenys parcialment, l'impacte negatiu derivat de la depreciació del gra. A part de les seves activitats alienes al sector pròpiament agrícola (banca, electricitat, farineres, sucreres...), va ampliar la seva gamma d'ingressos amb l'espart i les pastures. Però, sobretot, es va beneficiar del fet que la caiguda dels preus agraris no comportés un descens semblant en el preu de la terra que es buscava per arrendar. La demanda de terres, superior a l'oferta, va reforçar la renda. Arran d'una demanda massa elevada de terres, els petits arrendataris van passar per alt allò que hagués hagut de ser el seu punt de referència teòric: el benefici derivat dels preus més o menys elevats dels productes agrícoles. En aquest lògic acaparament d'excedents hi entrava també l'obligació contractual que Tomás Castellano feia subscriure als seus colons —quan la demanda i l'oferta de terres jugava al seu favor— de no prendre en arrendament altres hisendes o possessions. El ministre treia profit d'aquesta situació, en forma de renda afegida i de riscos que requeien a l'esquena dels altres. Tampoc la fórmula de *«á uso y costumbre de buen labrador»*, molt freqüent en els contractes subscrits per Castellano, no és una expressió que s'hi repeteixi innocentment. Emparant-se en unes suposades *«prácticas del país»*, prohibia sembrar sense el seu consentiment i deixava tota la iniciativa a les seves mans. Més que no pas un indicatiu d'estancament agrícola sembla clar que estimulava la competència entre arrendataris.⁷ La proliferació de clàusules en cada contracte i la seva extrema minuciositat és ja un indicador de l'interès de Tomás Castellano per evitar negligències i fraus per part del colon. S'entreveu una preocupació per deixar-ho tot ben segellat, ben lligat. Ni tan sols no va tenir la necessitat de deixar en mans dels arrendataris la comercialització del cereal en els moments de declivi més pronunciat dels preus. Per aconseguir-ho n'hi hagués hagut prou amb transformar les rendes en espècie en ingressos monetaris.

Els arrendaments de terres que s'havien de rompre es mereixen també un comentari, per breu que sigui. Per a la «tierra blanca» que volia dedicar al cultiu va recórrer a diversos parcels i al sistema de «terratges», en virtut del qual el propietari rebia cada any, segada i lligada al mateix camp, la cinquena o sisena

7. Vegeu R. ROBLEDO, *La renta de la tierra en Castilla la Vieja y León (1836-1913)*, Madrid, Servicio de Estudios del Banco de España, 1984, 82. Cultivar «a uso y costumbre del buen labrador» també suposava realitzar diverses llaurades a l'any, contenir els arrossegaments originats per les pluges i que l'arrendatari emmagatzemés la palla dels cereals i les herbes als pallers del propietari i que això no li ocasionés cap despesa de transport. Sobre aquesta fórmula, per al cas italià, vegeu M. MALATESTA, «L'affitto, la legge, il mercato», P. BEVILACQUA, *Storia dell'agricoltura*, vol. III, 1991, 471-508.

part de la collita de cereals, sense cap altra despesa per la seva banda que la de carretejar, batre i netejar pel seu compte les messes que li corresponien. Quan al propietari li convenia rebre la seva part en gra net a l'era, aleshores el terratge era la sisena o la setena part, però si del batre se n'ocupava ell mateix, aleshores en percebia, generalment, la cinquena part. En ambdós casos al propietari només li corresponia pagar la contribució; la resta de despeses anaven a càrrec del parcer, que podia disposar lliurement de la palla.

Aquest sistema de terratges, la gran virtut del qual era la dispersió de riscos, el va contractar el ministre amb llauradors dels pobles veïns de les seves deveses. Les *«nuevas labores de Albored»* les va arrendar en 52 *cahices* de blat a l'any. Però estipula que en la primera anualitat, a causa de les despeses de rompuda, l'arrendatari només li pagui 1/5 de la collita recol·lectada. A la pràctica s'està servint de contractes en règim de parceria per a afavorir les rompudes. Aquest any, per tant, va obtenir 9 *cahices* i mig d'ordi i 18 *cahices* de blat, sense haver d'avançar capital.⁸ Si la informació ho permetés, seria interessant calcular quina hagués hagut de ser la remuneració en metàl·lic per hora treballada en una prestació de tipus capitalista assalariat i quina va ser la que realment van obtenir en espècie aquests colons.⁹ Probablement, els colons acceptaven retribucions per unitat de treball inferiors a les dels assalariats, encara que, atesa la importància de l'atur, obtinguessin ingressos familiars anuals superiors. Efectuada la rompuda, va tornar altra vegada a l'arrendament en gra, una fórmula més segura d'ingressos per al propietari que, alhora, estimulava l'interès dels arrendataris per a incrementar els rendiments.

Tomás Castellano, que ja aleshores era ministre d'Ultramar, dedica bona part de les últimes memòries anuals a reflexionar sobre quina era l'opció més rendible per als seus interessos: rompuda o manteniment de pastures (*«exige el asunto mayor estudio del que hasta ahora se le ha dedicado»*). Després d'avaluar avantatges i inconvenients, i de sol·licitar informació més detallada a l'administrador, vol aconseguir beneficis més abundants a base d'ampliar les superfícies de conreu, en lloc de produir amb menys costos o més intensivament. És evident que fer rompudes a tort i a dret era l'opció de producció amb els costos més baixos. Es va obrir aleshores l'opció de *«asalto al monte para hacer pan»*, que es podria il·lustrar amb l'evolució posterior d'aquestes finques.

8. En el conreu de cereals en parceria, el més freqüent a la província era que els productes fossin *«á medias»*, però les despeses de conreu es distribuïen d'una altra manera. El propietari aportava al contracte: la terra, la meitat de la llavor, alguna quantitat per a despeses de la sega, un home que ajudava a batre i tenia cura de recollir la seva part, la meitat del capital en bestiar de llaurada, eines i estris per llaurar i, finalment, el pagament de la contribució territorial. Tal com hem vist, Castellano només aportava la terra i pagava la contribució en aquestes parceries considerades passos previs a l'arrendament. Per a un recorregut per la literatura econòmica al voltant de la parceria vegeu R. GARRABOU i J. PLANAS, «La aparcería y la gestión de la gran propiedad territorial en la Cataluña contemporánea», *Actas del VIII Congreso de Historia Agraria*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1997, 380 i ss.

9. Vegeu les evidències sobre com augmenta el preu de la mà d'obra agrícola a Itàlia entre 1870 i 1890 i sobre com s'incrementa el cost dels assalariats fixos i aleshores es recorre a contractes d'arrendament a P. P. d'ATTORRE i F. CAZZOLA, *Conselice. Una comunità bracciantile tra ottocento e novecento*, Ravenna, 1991.

Tal com ja hem dit, Tomás Castellano cobrava en espècie a les terres de conreu perquè, després, ell venia fàcilment el blat recaptat. La venda de blat que procedia dels arrendaments constituïa una magnífica manera de sanejar els seus comptes¹⁰ i no solament pel cost d'oportunitat de comprar i vendre el blat en una o altra època de l'any. A l'estiu acaparava el cereal procedent de rendes i el venia còmodament durant la resta de l'any, aplegant guanys addicionals derivats de jugar en benefici propi amb la fluctuació estacional, tot i que cap al 1890 ja hagués passat l'edat d'or d'aquestes estratègies. La breu durada dels contractes també feia possible que el propietari captés cada increment de preus agrícoles, encara que fos merament conjuntural. Però, fins i tot deixant de banda les circumstàncies anteriors, la veritat és que Castellano continuava venent a preus més favorables que la resta de veïns. Les seves rendes «a grano» les venia a unes acceptables 36 pessetes i mitja el *cahiz* i n'obtenia substanciosos beneficis, sobretot tenint en compte les possibilitats de negoci de l'època. Amb la seva estratègia d'arrendaments no pretenia només reduir la factura dels salaris sinó també trobar més facilitats per controlar el procés, particularment en l'època crucial de la collita. Segons a quin preu es vengués el blat, els parcers li resultaven més o menys cars. Hi havia raons de pes per reservar-se la comercialització del cereal i la seva valorització al mercat.

I la família Castellano va gaudir de preus comparativament avantatjosos tant en les vendes de llana com en les del cereal procedent de rendes. Hem trobat evidències que, per exemple, comercialitzava llana a preus més remuneradors que la resta de ramaders d'Ansó i d'Hecho. I ho estava fent sistemàticament any rere any:

*«Nos han tasado las lanas de casi todo el pueblo a 92 rs. vll., o sean 23 pesetas. Se las ha quedado Lonbet. Nadie más que el primo y Genaro saben del precio porque los demás las han cobrado a 80 rs. vll.»*¹¹

Al fet de posseir capacitat per retenir la mercaderia, de no tenir urgència de liquidesa que l'obligués a vendre precipitadament o de poder esperar amb assossec l'operació més propícia i aprofitar-se'n quan arribés el moment,¹² s'hi afegia la circumstància que Lonbet —el principal comprador de llanes a Ansó i Hecho¹³— havia entrat a formar part de l'àmplia teranyina de xarxes teixides per les famílies Castellano, Rocatallada i Villarroya. Una de les filles de Juan Francisco Villarroya

10. Tal com escriu Ricardo ROBLEDÓ (*La renta de la tierra...*, 213), «Ello explica bien las algaradas proteccionistas, pues el arancel revalorizaba automáticamente sus rentas en especie». Tomás Castellano ens explica a la comptabilitat les seves intencions de vendre el gra, però sense afanyar-s'hi gaire, si cal el cobrarà d'un any per l'altre. Vegeu *Memoria anual de 1893*...

11. Arxiu familiar casa Rocatallada, *Carta de Carlos a Mariano Rocatallada*, 27 de maig de 1872, Aragüés del Puerto. Carlos Rocatallada, emparentat amb la família Castellano, havia de formar part el 1876 del primer consell d'administració de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Zaragoza.

12. Arxiu familiar casa Rocatallada, *Carta de Carlos a Mariano Rocatallada*, 21 de maig de 1882. «Sería bueno que me dijeras si te he de avisar a ti o a alguna otra persona, en el caso que se presente algun comprador que no tenga mucha paciencia para esperar á verla (la llana).»

13. Arxiu familiar casa Rocatallada, *Carta de Carlos a Mariano Rocatallada*, 1879. *Cuentas entre D. Carlos Rocatallada, mi hermano D. Juan José Rocatallada, mi tío José Verges y mi hijo político Sebastián Fernández, 1863-1899*. «Creo ya no se abritran precios hasta mas adelante porque los de Ansó y Hecho la depositan (la llana) todos en casa de Lonbet para que responda á los arriendos de yerbas que dejan de pagar.»

s'havia casat amb un Lonbet. Concretament, aquest Lonbet era el pare d'Emília Lonbet Villarroya, hereva directa de Tomás Castellano. El tracte personal i privilegiat quan emprenien transaccions, conseqüència d'interconnexions en negocis diversos, a la banca i a la política, no deixava espai per al dubte, com ho corrobora la fluida correspondència:

«Aclaré con el sr. Lonbet el precio de nuestra lana que es á 98 rs., pues el ajuste con los de Ansó fue á 94.»¹⁴

Una satisfactòria gestió de les aliances matrimonials va tenir, per tant, repercussions positives sobre el preu de la venda dels productes en uns latifundis plenament lligats a les oportunitats comercials. I fins i tot s'hauria d'analitzar fins a quin punt aquesta política matrimonial no va ser responsable, almenys parcialment, de les experimentacions i innovacions que només una recent adquirida tranquil·litat financera podia consentir.

QUADRE 4

Preus anuals del blat (ptes/hl) a Osca i Saragossa i preus de venda de T. Castellano

	Osca	Saragossa	Tomás Castellano
1891-92	23,40	22,29	26,37
1892-93	19,99	19,47	26,37
1893-94	19,18	19,41	27,14

Font: Els preus anuals d'Osca i Saragossa en GEHR (1980): *Los precios del trigo i la cebada en España, 1891-1907*, Servicio de Estudios del Banco de España; els preus de venda de Tomás Castellano, en la seva comptabilitat privada, arxiu familiar Salas-Castellano.

A la llum de les dades anteriors resulta comprensible la preocupació perquè la renda en espècie estigués constituïda fonamentalment per cereal panificable de bona qualitat. Els lliuraments de blat els havien d'efectuar els colons durant el mes d'agost, *«debiendo ser el trigo en todo caso puro, limpio y de recibo, con arreglo á los usos del país»*. Així mateix, l'escriptura de partició de béns insisteix en el fet que els lliuraments siguin en blat i no en metàl·lic *«y si por conveniencia de las partes contratantes alguno o algunos de los otorgantes satisficieran la pensión en metálico debería ser superior al precio que al hacer el pago tuviese el expresado cereab.»¹⁵*

14. Arxiu familiar casa Rocatalhada, *Carta de Carlos a Mariano Rocatalhada, 1874*. «Lanbet llegó hace dos días y me dice que hoy por hoy es comprador con un duro menos que el año pasado. Esperaremos pues á que cobren mas ánimo, estaré muy a la vista de este asunto, y te avisaré cuando haya alguna novedad que considere razonable. Pedro también la almacena hasta mejores tiempos», Carta de l'11 de maig de 1873. Una mica més tard un altre testimoni d'informació confidencial: «Nada de lanas todavía; Lanbet vino ayer de Barcelona y a pesar de que le he preguntado, me dice que por ahora él no abrirá precios, pero creo que á fin de mes sabremos algo de positivo sobre este asunto.» Carta del 15 de maig de 1876.

15. Archivo Histórico de Protocolos Notariales de Zaragoza, *Escritura de partición de bienes de 3 de julio de 1909*.

Presumiblement, les rendes d'aquestes finques van tendir a l'alça durant els primers anys del segle xx, ja que els preus s'anaven recuperant a mesura que hi repercutien les mesures aranzelàries, i les obligacions contractuals d'arrendataris i de colons no milloraren amb la mateixa celeritat. Però, encara que no hagués anat així, Castellano tenia recursos per aconseguir de rendibilitzar el seu patrimoni, com les seves ocasionals pràctiques de la usura. Sovint entre el ministre hisendat i algun colon no corrien els interessos, i els camperols saldaven els seus deutes amb serveis i treballs. Era una altra manera de controlar la força de treball i de fer-ho, a més, amb guanys addicionals, ja que prestava blat i el cobrava amb feina a un preu superior. El blat que donava en préstec el cobrava en treball a raó de 40 ptes./*cahiz*; el que comerciava el venia a Villarroya i Castellano per 36,5 o 37 pessetes el *cahiz*. Les feines eren de tot tipus i, de fet, un dels arrendataris, Luis Monjío, baixava en època d'eleccions a Saragossa com a compromissari a votar el candidat del districte que li digués D. Tomás.¹⁶ El ministre feia préstecs a alguns dels seus arrendataris, no pas als més pobres certament, però gairebé sempre els els feia perquè poguessin fer tasques concretes com plantacions, canvis de conreus, drenatges de terrenys o petites obres hidràuliques. Era una mena de crèdit supervisat, en el qual els cultivadors seguien les pràctiques que se'ls aconsellaven. Feia préstecs als seus arrendataris i controlava possibles avals en feina o en lliuraments més grans de collita. Mitjançant l'ús de la terra, acumulava els avantatges del treball barat i del capital barat.

En definitiva, només en una part reduïdíssima del seu patrimoni (un hort) opta per l'explotació directa; a la resta de l'heretat manté mecanismes eficaços d'extracció de rendes a través d'una política adequada d'arrendaments, diferents segons si es tracta de pastures o de terres de conreu. En aquest sentit, les fórmules indirectes d'explotació garantien alguna cosa més que la simple reproducció del seu patrimoni. Aquestes relacions contractuals tutelaven la perpetuació d'un present que es volia salvaguardar per les seguretats econòmiques i socials intrínseques que oferia. Els contractes subscrits amagaven una doble naturalesa, econòmica i social i, des del nostre punt de vista, això és fonamental per comprendre algunes aparents contradiccions en el desenvolupament de la seva gestió de finques, conservadora i innovadora alhora, amb comportaments plenament capitalistes aferrats a l'obtenció d'una renda suposadament parasitària. Convé insistir en les relacions socials per tal d'obtenir una explicació més satisfactòria sobre la persistència de la parceria.¹⁷ Arrendar les finques per parts

16. Arxiu familiar Salas-Castellano, *Carta de Pedro Gil, vecino de Piedratajada, a Tomás Castellano*, 17 de setembre de 1905, caixa 4.4. -*Ayer quedó nombrado por unanimidad compromisario Luis Monjío á quien conoce V. Muchísimo por ser uno de sus arrendatarios.*- Sobre la segmentació del mercat del crèdit, la seva interacció amb d'altres mercats i les seves implicacions familiars i clientelars vegeu A. SABIO, *Los mercados informales de crédito y tierra en una comunidad rural aragonesa (1850-1930)*, Madrid, Servicio de Estudios del Banco de España, 1996, 39-107.

17. Una visió crítica sobre la interpretació neoclàssica de la parceria pel fet de no incorporar les variables socials i l'eficiència de classe a A. BADHURI, «Economic power and productivity efficiency in traditional agriculture», B. GUSTAFSON (de.), *Power and economic institutions*, Londres, 1991, 53 i ss.

no era cap vestigi de feudalisme.¹⁸ S'ha d'entendre més aviat com una manera d'aprofitar fins al límit tots els mecanismes possibles per maximitzar les rendes, tenint en compte les condicions tècniques del moment i, en general, del sistema econòmic imperant. En el cas que ens ocupa, al ministre li resulta lucratiu com a propietari mantenir les classes agràries subalternes en un estadi d'endeutament parcial, proletarització parcial i expropiació parcial. Castellano tria en funció d'una racionalitat que concilia objectius i mitjans.

4. *Gastar en millores per duplicar rendes: les inversions*

La gestió de Tomás Castellano a les seves finques tenia com a objectiu bàsic la maximització de beneficis i no pas el progrés agrari, dos aspectes que sovint no eren equiparables; encara més, no falten exemples que ens mostren que poden resultar contradictoris. En el cas que ens ocupa, malgrat tot, l'estratègia maximitzadora no va passar per obstruir les temptatives de millora en l'explotació. És per això que les línies següents ens poden ajudar a reflexionar sobre l'eficiència productiva dels sistemes d'explotació indirecta. La renda era el principal suport del seu patrimoni, però això no va ser obstacle perquè introduís certes millores, en una constant preocupació que té ben poc a veure amb les tradicionalment anomenades actituds «absentistes» o «rendistes».

Segurament, quan haguem posat cares i noms a molts d'aquests rendistes, ens trobarem amb més exemples d'una gestió de patrimoni que no són un reducte d'immobilisme i en la qual es proposen canvis selectius en l'ús dels factors

18. No és estrany, en aquest sentit, que el discurs de la «feudalització» o millor, de la «refeudalització» de la burgesia, originàriament alemany, hagi tingut fortuna i s'hagi estès per tot Europa per poc que gratem en el seu comportament econòmic. Un treball útil, per molts altres aspectes, però en el qual l'autor aplica una mica mecànicament la teoria dels «residus feudals», sense aturar-se a reflexionar sobre la longevitat d'unes fórmules d'explotació que se servien de les economies camperoles i que reduïen els riscos que havia d'assumir el propietari, H. J. PUHLE, *Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften. Deutschland, USA und Frankreich im 20 Jahrhundert*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1975. És més, fins i tot «la cesión parcelada de una gran propiedad en formas diversas de cultivo directo puede ser la forma maximizadora no sólo de los ingresos del terrateniente, sino también de la productividad y/o de los rendimientos. Así se desprende de la idea de que en el crecimiento agrario europeo del siglo XIX las economías de escala fueron menos importantes que la intensificación y los cambios producidos en el trabajo». Cfr. S. CALATAYUD, «Explotación de la tierra y tipos de mercado en la agricultura de la España Contemporánea. Un comentario», *Noticiero de Historia Agraria* 4, 1992, 237, que cita els treballs de G. CLARK, «Productivity Growth without Technical Change in European Agriculture before 1850», *The Journal of Economic History*, vol. XLVII, 2, 1987, 419-432. En el nostre cas, amb una oferta de terres limitada per causa de les disponibilitats tècniques del moment, un augment de la pressió demogràfica al camp comporta la seva escassetat relativa i, per tant, la possibilitat per als propietaris d'apujar la renda. Però, probablement, aquestes rendes més elevades obligaven els camperols a conrear les seves parcel·les de manera més intensiva, fent possible un increment dels rendiments. De la compatibilitat actual entre arrendatari i modernització, sempre que es donin unes certes garanties de seguretat i estabilitat, se n'ofereixen bons testimonis a C. VARELA (ed.), *El mercado y los precios de la tierra: funcionamiento y mecanismos de intervención*, Madrid, MAPA, 1988, vegeu, per exemple, 31.

productius,¹⁹ d'acord amb una política de diferenciació de les inversions. L'estereotip de l'absentista, que no vol dir necessàriament incapacitat o desinterès sinó simplement rebuig de les inversions productives, comença a ser substituït si en lloc de judicis indiscriminats o sumaris aportem dades objectives concretes. En l'exemple que ens ocupa, ens trobem davant d'un cas d'intervenció del gran propietari en la transformació agrícola local, realitzant inversions en capital fix (millores en infraestructures de regatge, reparació d'edificis, ampliació i canvis de conreus...). Respecte d'això, per diferenciar entre despeses de conservació i despeses extraordinàries o inversions, ens hem servit de la mateixa classificació que va fer Tomás Castellano en els seus resums.

L'agricultura regional, com la de moltes altres zones, es va caracteritzar durant tot el segle XIX per l'ús predominant de factors productius de naturalesa endògena. Abans que els fertilitzants químics, la incipient mecanització o els motors de combustió interna apareguessin, les millores agràries només podien obtenir-se jugant amb les diferents possibilitats que oferien els elements constitutius del paisatge agrari i les aportacions energètiques disponibles. Possibilitats que seguien línies diverses, entre d'altres, la posada en conreu de terres marginals, el perfeccionament progressiu de les eines tradicionals i les obres de captació i derivació d'aigües. Totes aquestes mesures foren seguides per Tomás Castellano, amb més o menys intensitat. D'altra banda, caldria no passar per alt que les diferències entre un cost de treball baix i un cost de capital alt (mecanització) ajuden a entendre que la major eficiència tècnica no sigui sinònim de major eficiència econòmica.

Anem, doncs, a analitzar les successives millores introduïdes pel nostre terratinent. Hem vist que la seva opció va ser dividir les possessions en petites unitats arrendades, però tenint sempre controlades les possibilitats d'emmagatzematge i elaboració dels productes. De fet, els comptes sobre el molí ocupaven més extensió que no pas els de qualsevol altre arrendament, i vigilava escrupolosament els pagaments quan n'hi havia, en concepte de màquila o dret de mòlta. El seu interès per renovar i pal·liar els desperfectes del molí d'Albored n'és un bon exemple.²⁰ En aquest sentit va dur a terme obres de muntatge de la turbina i reparacions diverses que el mateix ministre ens explica:

«Hace veinte años que marchaba con motor casi inservible, con muelas en deplorable estado, con maquinaria deshecha. Las últimas reposiciones habían

19. Per al cas italià, cf. P. BIAGIOLI, «Della nobiltà assenteista al nobile imprenditore in Toscana: le fattorie Ricasoli (1780-1880)», G. COPPOLA (a cura de), *Agricoltura e aziende nell'Italia centro-settentrionale (secoli XVI-XIX)*, Milà, 1983. Pel que fa a la historiografia espanyola, aquesta s'ha vist notablement influïda pels nombrosos testimonis d'època sobre l'absentisme i els terratinents ociosos.

20. No podem oblidar tampoc que, com ha assenyalat L. GERMÁN, «Empresa y familia. Actividades empresariales de la sociedad Villarroya y Castellano en Aragón (1840-1910)», 1994, 14 (treball inèdit publicat després a *Historia Industrial*), la farinera de Villarroya i Castellano va ser la primera que va introduir el sistema autrohongarès de mòlta a Espanya (el 1881), «al contar en su favor con un privilegio exclusivo, incorporando personal técnico extranjero para su puesta en funcionamiento», 7. Vegeu els comptes generals d'ingressos i despeses de les finques de Tomás Castellano a A. SABIO, *Relaciones de propiedad...*

sido siempre para salir del paso. Pero si el Molino ha de ser una buena finca, como puede serlo, dado su excelente emplazamiento, se hace preciso, una vez asegurada el agua, que era lo esencial, dotarlo de los elementos necesarios para una marcha regular, y hasta sería conveniente para asegurar y retener la parroquia lograr mayores conocimientos en el arrendatario de los que reúne el actual molinero.

Por de pronto de los tres motores que tiene se han renovado dos: una turbina en buen uso procedente de la Fábrica de Papel la Montañesa, de 12 caballos de fuerza que se ha adquirido por el ínfimo precio de 800 pesetas, y un rodete de hierro y madera que se encargó al constructor Sr. Iranzo.

El importe de la turbina, rodete y material anejo a los mismos se satisfará en el próximo ejercicio.

Com podem veure, l'aigua es transforma en energia motriu per donar moviment als molins col·locats al llarg del riu. També per aquesta via el ministre imposava la seva presència quotidiana entre la població. Però si volia guanyar renda amb el molí, a Castellano li interessava garantir el regatge d'aquestes terres. L'aigua podia convertir-se en una altra font de la seva prosperitat. En aquest sentit, una nova prova dels seus intents de modernitzar l'explotació van ser els esforços continuats per controlar l'ús de l'aigua, amb un zel especial pel que fa a les obres de manteniment i millora de les instal·lacions de regatge, com les basses i les sèquies. D'acord amb els principis liberals del moment, les obres de derivació i canalització de l'aigua quedaven en mans de la lliure iniciativa privada.

Castellano va fer millores a les basses, no tant per afavorir un ús més intensiu de la superfície agrària sinó, fonamentalment, per assegurar les collites i poder d'aquesta manera millorar les rendes que n'obtingués. L'aigua era un element de valorització productiva d'una realitat agrària ja consolidada. El cost d'aquestes obres l'inclou en la partida de despeses extraordinàries. En paraules de Castellano aquesta idea queda clarament expressada:

«En el actual ejercicio se han tocado de cerca los resultados de la notable mejora producida por las obras de movimiento de tierras y plantaciones en el parapeto de la alberca. Mientras todas las cosechas de los contornos fueron nulas, Albored y Tormos ostentaban orgullosos una más que media cosecha y era edificante de ver la gratitud significada por los colonos durante mi última visita, por el beneficio que les reportaron las mejoras realizadas. Cuando solo la renta que ha de producir y que produce hoy la pesca remunera el interés del capital, se comprenderá cuán ventajoso es emplear éste en mejoras que aseguren el arriendo de las fincas, con satisfacción visible de los arrendatarios por la superioridad que la seguridad de la recolección les da sobre todos los cultivadores circunvecinos.»

El ministre es mostra satisfet que «por menos de 1.500 pesetas», assegurava la collita de dues finques molt importants, «con las ventajas que esta seguridad da a los arriendos». Alhora va aconseguir una renda anual per la pesca que

recompensava amb escriure els «sacrificios» que havia fet. El 1895 s'havia acabat el gruix de les obres a la presa i a la bassa; el període de construcció acabava d'entrar de ple en el de conservació «*extinguiéndose en lo sucesivo esta partida de gastos extraordinarios*». Va emprar tècniques tradicionals de contenció i de distribució de l'aigua, però les va adaptar a les noves necessitats. Va acumular petites modificacions, va racionalitzar els sistemes de regatge i va aconseguir així un millor aprofitament de la infraestructura disponible. A part de la rendibilitat econòmica que havia obtingut amb les noves disponibilitats hidràuliques, és necessari subratllar les relacions socials i de poder que el ministre va establir al voltant de l'ús i govern de l'aigua, les connexions que existien entre la disposició personal d'obrir i tancar les comportes de les sèquies i les posicions de poder i domini municipal. Per torna, tenir a les seves mans la clau de l'aigua li permetia reforçar el seu control sobre la propietat de la terra.

La transformació de pastures en terres de conreu se la planteja únicament quan, acabades aquestes obres, les possibilitats de regatge s'amplien. També era de gran importància per a ell estudiar la conveniència de dessecar una part de la bassa i dedicar-la al conreu. En efecte, quan les aigües baixaven, la bassa es dividia en dues parts: una, la més gran, era la que emmagatzemava l'aigua per al regatge; l'altra, la més petita, es convertia en un bassal «*insalubre de escasa profundidad y gran superficie de evaporación*». Aquesta part de la bassa podia dedicar-se al conreu:

«*El asunto merece fijar la atención porque á muy poca costa podría utilizarse un terreno, hoy casi improductivo, de excelentes condiciones para ser productivo y de riego totalmente asegurado.*»

La seva preocupació per controlar l'ús de les sèquies també queda ben palesa en els plets que per qüestions d'aigua sosté amb els pobles, on la legislació administrativa en matèria d'aigua no ajudava gaire per a aclarir la situació.²¹ Castellano va tenir molta cura que els antics regatges que s'havien fet «*de dia y de noche*» constessin en actes notariais, sense que s'hi hagués formulat cap demanda. El pla d'actuació per no veure's privat del gaudi de l'aigua passava per negociar amb calma, amb la intenció de rendibilitzar les seves propietats, però sempre respectant l'estira-i-arroña entre normes consuetudinàries, entre afirmacions categòriques i mitges paraules. Si els veïns d'Alcalá exigien tot allò que pretenien, el ministre comunicava al seu apoderat que ha de «*mantener la integridad de nuestro derecho*»; ara bé, si proposaven una transacció, l'instava perquè entrés en negociacions sobre la base d'admetre la limitació de no poder regar a la nit, a canvi

21. Els problemes jurídics que es podien presentar eren complexos i diversos, tot començant per aclarir si les aigües en qüestió eren públiques o privades. En virtut de la R.O. de 13 d'abril de 1881, les aigües havien de ser considerades públiques, com ho eren totes les derivades d'un riu, que no perdien mai el caràcter de públiques. Aquesta impressió sembla corroborada per algunes sentències del Tribunal de lo Contencioso; no obstant això, altres resolucions, com la del 22 de febrer de 1869, sembla que s'inclinen pel contrari: quan les aigües d'un riu procedeixen de preses que s'han fet als rius i que no discorren pel seu llit natural, no tenen caràcter de públiques.

que els veïns reconeguin el dret dels hereus de Castellano a «*poner paradero para utilizar todo el agua que quepa por la tajadera, de sol á sol.*»

Ens hem de fer ressò de com en devia ser de costós per a aquests pobles petits embarcar-se en plets llargs, que sovint quedaven paralitzats a les audiències territorials; en aquest cas comptaven amb la dificultat afegida d'enfrontar-se a gent que coneixia perfectament els entrellats de la maquinària administrativa i que disposava dels contactes oportuns entre els alts funcionaris de la burocràcia estatal.

Els nous terrenys pretenien acollir-se al regatge, però per fer-lo efectiu calia un aparell elevador «*que bien podria ser una noria movida por la corriente de la acequia, en aquel punto muy veloz.*» El ministre va comprar la sinya i va possibilitar el regatge efectiu. I és que el control de les sèquies li reportava abundants beneficis com, per exemple, el cànon de regatge.

La seva cura per tal de condicionar les sèquies es palesa igualment en l'excèpcional importància que concedeix a les plantacions d'arbres «*en zanjias oblicuas al eje del rio:*»

«*Si no fueran indispensables para la conservación de la acequia de las tierras que forman la Huerta, que constituyen por decirlo así el verdadero capital imponible del canon de riego, serían siempre ventajosas, ya que sus productos han de remunerar largamente los sacrificios que en las mismas se hagan. En mi sentir lo que se invierte en plantaciones junto al río no es un gasto, es una mera anticipación reembolsable.*»

Les plantacions de pollancre, que formaven llargues línies paral·leles al riu, van produir, segons Tomás Castellano, excel·lents resultats perquè «*casi todas estas zanjias están pobladas de espeso matorral que detiene las brozas y los legamos con visible elevación y mejoramiento del terreno.*» A més de pollancre, també plantava oms, que començava a criar en els seus propis vivers. Allà on convingués de defensar els marges i no hi cabien plantacions d'arbres, el recurs eren les canyes, tot seguint un mètode anàleg a l'esmentat. Castellano pensava que, «*aunque fuera en un porvenir lejano,*» el cànon que produïssin les terres conquerides al riu podria constituir una riquesa més gran que no pas l'aprofitament de la fusta.

Les millores també van afectar la infraestructura viària: les seves influències polítiques li van permetre millorar les comunicacions i facilitar així la comercialització dels seus productes, amb la idea, sobretot, d'arribar al mercat urbà de Saragossa. Les seves connexions privilegiades amb la maquinària estatal li van servir per proveir-se d'infraestructures viàries com el ferrocarril i els camins. Concretament, la imbricació de les finques de Tomás Castellano en els circuits regionals es va veure afavorida arran de la R.O. de 5 de juny de 1891, en virtut de la qual es va aprovar un pas a nivell de caràcter particular, a la línia d'Osca a Jaca, per al servei exclusiu «*de la posesión de los Señores Herederos de su señor padre D. Tomás Castellano.*» Els seus contactes supralocals van fer possible aquestes modificacions en les regles del joc amb riscos reduïts.

D'altra banda, el propietari es manté al dia en qüestions com la recerca d'un administrador jove i actiu. El 1893 l'Administrador era Vicente Gállego, propietari

i veí d'Ayerbe, cap visible d'una petita xarxa d'encarregats que actuaven a peu d'obra. L'administrador enviava periòdicament la sèrie de despeses i mantenia informat Castellano de tots els detalls mitjançant una correspondència molt freqüent. No cal dir que en els assumptes de més transcendència, com modificar els contractes, escollir el moment més escaient per a vendre el cereal, fer reparacions i inversions o adoptar nous sistemes de conreu era Tomás Castellano qui tenia l'última paraula. Els balanços de comptes finals sempre els quadrava el ministre. No obstant això, sí que es detecta una preocupació per disposar d'un administrador professional amb una certa capacitat tècnica, amb un coneixement directe dels arrendataris i que a més estigués al cas del mercat (per emprar una expressió desimbolta de Villares, per fer-se seu un «superlópez» del moment):

«Podría estudiarse si podía o no suprimirse el cargo de guarda mayor, cuyas funciones con un administrador joven y activo no son tan precisas como lo eran cuando se estableció.»

Foren, també, una bona prova del seu dinamisme econòmic les rectificacions de mesura en les seves finques, les múltiples obres de reparació o el fet de plantejar-se la possibilitat d'explotar l'espart per a enviar-lo a les fàbriques de paper properes. El ministre arrendava les pastures, però es reservava altres aprofitaments com el de l'espart i la llenya, que li proporcionaven rendes afegides no gens menyspreables.

«En Montañana pagan casi todos los años a 1,62 pesetas el quintal ó sea los 50 Hg. y adquiere, a veces y en considerables cantidades, esparto transportado desde Pina, que dista más de 9 horas desde Zaragoza.»

Tomás Castellano va demanar preus d'arrencada i transport a l'administrador, «pues para que la explotación sea lucrativa se hace preciso dar el arranque y transporte á destajo, limitando los gastos por administración al peso y a la gratificación que se pudiera asignar al administrador.» Els preus que li va proporcionar el seu administrador «distan mucho de ajustarse a los términos razonables que sólo el desconocimiento del asunto y el temor a lo desconocido han podido inspirar.» Com que les explicacions no el van convèncer gaire va decidir-se a fer un assaig pel seu compte. Pensava que «si se aquilatan los precios á que podrán ajustarse los destajos y si el arranque y transporte puede hacerse en 0,30 o 0,35» reportaria un benefici sensible, probablement superior a les 2.000 pessetes.

Amb el que s'ha descrit fins ara, creiem que hem aportat prou indicis com per a no posar en dubte el dinamisme econòmic d'aquest propietari, que més aviat va donar mostres d'una notable predisposició a la introducció de millores en les seves finques. Una altra cosa és que una persona tan acostumada a saber-se moure entre les truculentes arenes movedisses del món dels negocis de l'època no volgués modificar, tanmateix, el seu sistema de gestió. Això és perfectament comprensible si pensem que la seva suposada «rutina» li permetia actualitzar

periòdicament a l'alça unes rendes ben segures. Tractant-se d'una persona informada, amb els comptes organitzats, experimentada en la diversificació d'inversions i, per tant, capacitada per a avaluar èxits i fracassos, la constatació de la tendència a reforçar una gestió a base d'explotació indirecta només es pot entendre perquè ell la considerava el camí més segur i rendible per assolir els seus objectius econòmics. Els sistemes d'explotació indirecta van conviure amb millores infraestructurals d'envergadura, i ho van fer perquè aquesta coexistència garantia formes eficients d'explotar el treball camperol. L'acumulació de capital mitjançant pràctiques rendistes no va impedir l'adopció selectiva d'aquelles millores capaces d'adaptar-se millor a les condicions ambientals del terreny i als condicionants econòmics del moment.²² El que s'ha analitzat fins aquí trenca amb l'opinió tradicional de certs sectors de la historiografia que consideren que la parceria, i per extensió tots els sistemes d'explotació indirecta, crearia incentius incorrectes que obstaculitzarien el desenvolupament agrari. Més aviat, com podem veure, el desenvolupament del capitalisme agrari va ser compatible amb la puixança de la renda.

5. *Mà de ferro amb guant de seda: l'aferrisada defensa dels seus interessos sota una aparença dialogant*

Només unes línies finals per mostrar l'afany del ministre de no perdre la seva legitimitat social, per tal de poder negociar amb més garanties. Per aconseguir-ho es preocupava, per exemple, de difondre les seves gestions d'alleugeriment en els tributs de la zona (*que el Ministerio de Hacienda va más aprisa que el Ministerio de Fomento*²³), de fer donació de certes quantitats per al culte religiós o per a determinades festes o de commutar algunes rendes quan la collita minvava notablement o era inexistent de forma generalitzada. Altrament, la pèrdua de protecció podia deslegitimar la relació.²⁴ La renda anava, per tant, més enllà d'una simple operació d'extracció de l'excedent. En aquests casos puntuals, admetia reduccions consensuades de les rendes i sabia quan no havia d'apressar els colons més enllà de les seves possibilitats vitals. És el que fa, per exemple, amb el cànon

22. Sobre l'arrendament com a forma apta per a introduir millores agràries, diverses opinions coincideixen a afirmar que a França, on bonà part de la pagesia va fugir cap a la terra de propietat, aquesta propietarització els va absorbir tant de capital que entre 1840 i 1880 no va ser possible pràcticament realitzar cap altra inversió. Vegeu G. DUBY i A. WALLON, *Histoire de la France rurale*. Vol. 3. *De 1789 a 1914*. París, Éditions du Seuil.

23. T. CASTELLANO, *Discursos pronunciados el año 1903 en el Congreso de los Diputados con motivo del mensaje de contestación de la Corona*, Madrid, 1903.

24. Segons alguns teòrics, la relació propietari-arrendatari podia ser considerada una relació d'explotació segons satisfés o no la norma de la reciprocitat. Vegeu el clàssic treball d'A. W. GOULDNER, «The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement», *American Sociological Review* 2, 1960. Sobre la subjecció a esterilitat de la renda en espècie, per exemple per raons meteorològiques adverses, consulte Grupo de Historia Social Agraria Andaluza, «El arrendamiento como estrategia patrimonial en la gestión de los cortijos de la campiña de Córdoba (s. XVI-XX)», *Actas del VIII Congreso...*, 408 i ss.

per rompudes que alguns veïns li havien de pagar. O quan les pastures d'estiu per a mules i vacum no produeixen els rendiments que s'esperaven a causa de la sequera.

«Ha reducido la cifra de 2.000 pesetas que se suponía producirían 150 mulas durante dos meses a 532,25 ptes. efectivas que se han recaudado.»

En realitat, la clàusula de «*a riesgo y ventura*» que s'inseria en els contractes no sembla textual o, almenys, no es practicava en tot el sentit de la paraula. Un testimoni de l'època, el de J. F. Morán, explica que a l'Aragó «*el arriendo se rige de ordinario por la costumbre, compensando el propietario al colono la pérdida de frutos con la rebaja de la renta*». En efecte, Catellano prorrogava i realitzava concessions en el pagament de rendes en conjuntures especialment delicades. Ja trobaria millors oportunitats de guarir les seves ferides i rescabalar-se dels endarreriments i dels impagats dels arrendataris.

A voltes, el ministre concedia a la seva gent tota una sèrie de prestacions patronals «accessòries»: els socorria en cas de malaltia, els permetia tallar llenya a la seva propietat, els reconeixia el dret a realitzar petits conreus d'horta en terres marginals... Potser el terme «accessòries» resulti inadequat perquè es tractava d'intervencions sovint decisives, que ajudaven a legitimar l'exercici del poder econòmic. Probablement, qualsevol variació en l'equilibri existent, ni que fos mínima, que perjudiqués els camperols els provocava la convicció de ser explotats i els animava a invocar la tradició per defensar-se.

No obstant això, no tindria ni cap ni peus dibuixar una imatge excessivament paternalista o filantròpica del propietari; la seva actitud responia més aviat a una normativa consuetudinària que no pas a una suposada compassió per la gent que es trobava en un mal pas. La generositat calculada i interessada convivia amb el càstig enèrgic i exemplar. N'és una bona prova el fet que acomiada i desnona ràpidament uns arrendataris per admetre'n d'altres i tampoc no li provoca cap torbació embargar quan convé per cobrar l'arrendament:

«Un arriendo terminado en 1891 (es decir, dos años antes) y para cuyo cobro hubo que embargar bienes al deudor.»

Així mateix, un arrendatari de la bassa devia a l'administrador del ministre unes 275 ptes. i també va recórrer a una solució tan poc «pietosa» com ho és l'embargament:

«No es posible hacerlas efectivas (las 275 pts.) ahora y hay que esperar a la cosecha de trigo que ya tenemos embargada; no se puede precisar si podremos cobrar toda la cantidad aunque supongo que no, porque tiene muy poco sembrado; de este no se puede sacar otra cosa que la cosecha. También le tengo embargado los dos campos que tiene, aparte de la cosecha.»²⁵

25. Carta de l'administrador de les finques d'Osca, Vicente Gállego, a Tomás Castellano, 11 d'abril de 1893.

Castellano era qui donava l'ordre a l'administrador d'efectuar l'embargament, «*pues a mi me repugna hacerlo, basta que el tino es constante entre nosotros*». El propietari es presentava com un benefactor que dóna feina; en cas de problemes, el capatàs o administrador assumia les responsabilitats i per això se'l recompensava. Feia la trapelleria amb la mà dreta i alhora demanava excuses amb l'esquerra, en una actitud gairebé de disculpa, com si ell no tingués res a veure amb els embargaments. Altres vegades s'optava per no embargar, però «*espero que luego tomaremos la revancha de esta tropelia Dios mediante*».²⁶

Aquesta relació paternalista no dibuixava un quadre gens idíl·lic de patró noble i generós; les seves exhibicions de generositat, quan es produïen, responien a relacions de conveniència econòmica o pretenien justificar la detentació del poder. I per això se servia igualment de diferents mecanismes de legitimació ideològica. Un dels quals consistia a presentar hàbilment el seu discurs com el de la comunitat, sense estar contaminat per la política de partits i incorporant valors suposadament «naturals» com l'ordre, el religiós i la propietat.

No li van faltar oportunitats per posar en pràctica una vocació interclassista que llimés tensions socials, que fes l'efecte de crear harmonia entre les classes i que li permetés perpetuar el seu domini entre els veïns de la zona a canvi de garantir als petits propietaris la subsistència en actiu dins del sector. No va oblidar, d'altra banda, que en aquestes hisendes camperoles hi havia l'origen de les seves rendes, ja que representaven per a ell una imprescindible reserva de mà d'obra, a més de constituir un factor d'estabilitat i una barrera de seguretat contra l'agitació dels jornalers. Era conscient que no tot ho havia de mesurar ni valorar en termes de rendibilitat comptable.

Resum

L'article usa la comptabilitat privada d'un rellevant i il·lustrat hisendat aragonès, que va arribar a ser ministre d'Hisenda, d'Ultramar i governador del Banc d'Espanya, per comprovar fins a quin punt la gestió indirecta es va convertir en un mecanisme adequat per apropiat-se del treball excedent, estalviar costos de supervisió, tenir controlats els processos de treball i implantar tot un sistema de relacions de poder. Es volen il·lustrar així les possibilitats que, per a l'estudi de l'evolu-

26. Arxiu familiar Salas-Castellano, *Memoria anual de 1892, redactada por Tomás Castellano*. Sense sortir-ne ben parats en la descripció, un testimoni literari on administradors i capatassos també suplanten al propietari en situacions desagradables, a JOSÉ SARAGAMO: «*No tardaron dos semanas en llamarlo para otro trabajo, en la heredad de otro patrón, Norberto de nombre, y bajo el mando de un capataz, Gregorio de nombre y Lameirao de apellido. Era el tal Gregorio una fiera. Para él, no había diferencia entre los hombres de una contrata y una pandilla de amotinados. Norberto no se metía en estas cosas, tenía incluso fama de excelente persona, gente fina aunque campesino, que los veranos iban de baños a Figueira (...) Cuando Gregorio Lameirao salía de su casa o cuartel, dejaba el corazón colgado tras la puerta e iba más ligero, sin más cuidado que no fuera el merecer la confianza del patrón (...) Es un perro entre los perros para morder a los perros. Conviene que sea perro para conocer las mañas y defensas de los perros*». Vegeu *Alzados del suelo*, 45 i 61. Era clar que qui més ordres donava no era sempre qui més podia.

ció de la renda, ofereix una font fins ara molt menys utilitzada que no les escriptures notariales, els inventaris postmortem, i els cadastres i altres fonts fiscals: les comptabilitats privades i les correspondències amb administradors conservades en arxius familiars.

Paraules clau: Història agrària, parceria, arrendament, capitalisme agrari, Aragó.

Abstract

The private financial accounts of an important and enlightened Aragonese landowner, who became Minister of Finance and of the Colonies and a governor of the Bank of Spain, are used to show the extent to which indirect methods of management were effective in appropriating surplus labour, saving on supervision costs, controlling labour processes, and setting up a whole system of relations of power. This, it is hoped, illustrates the possibilities offered by a source which has been much less used than legal contracts, probate inventories, and land-tax registers and other fiscal documents: the private account books and the correspondence with estate managers which can be found in family archives.

Key words: Agrarian history, sharecropping, agrarian capitalism, Aragon.